

7 OUDE EN NIEUWE PROFETIE

DE ROL VAN DE PROFETISCHE TRADITIE IN DE VOLKENPROFETIEËN

*door Csaba Balogh**

1 PROFETEN EN TRADITIE. ENKELE EXPLICIETE AANWIJZINGEN

In de volgorde die in de canon is aangehouden beginnen de profetische boeken bij de rol van Jesaja. In de volgorde waarin de profeten zijn opgetreden beginnen zij halverwege de achtste eeuw voor Christus, bij het boek Amos. Toch claimt het Oude Testament elders (Deut. 18:9-22) dat profetie een instelling is die tot de tijd van Mozes teruggaat. In een andere tekst (Gen. 20:7) wordt zelfs Abraham een profeet genoemd.

Er is een aantal expliciete aanwijzingen in de Bijbel waaruit niet alleen blijkt dat profeten zich bewust waren van de oudheid van hun ambt, maar ook dat zij op de hoogte waren van hoe en wat andere geïnspireerde godsmannen voor hen hebben geprofeteerd. Kennis van vorm en inhoud van vroegere profetieën is verondersteld in de rede van Jeremia tegen Chananja: „De profeten die er vóór mij en vóór u van ouds geweest zijn, die hebben over machtige landen en grote koninkrijken geprofeteerd van oorlog, rampspoed en pest” (Jer. 28:8).¹

Nog explicieter is Jeremia 26:18 waar niet alleen de inhoud van de profetie, maar ook de naam van de profeet genoemd wordt: „De Morastiet Micha was als profeet werkzaam in de dagen van Hizkia, de koning van Juda, en hij zeide tot het ganse volk van Juda: Zo zegt de HERE der heerscharen: Sion zal als een akker worden omgeploegd, en Jeruzalem zal worden tot steenhopen, ja, de tempelberg tot woudhoogten.”²

De profetie van Micha wordt hier aangehaald door de ‘oudsten van het land’, die de echtheid van de onheilsboodschap van Jeremia

¹ Bijbelteksten worden meestal geciteerd uit de Nieuwe Vertaling 1951. Mijn eigen vertaling heb ik met een * aangegeven.

² Het citaat komt letterlijk overeen met Mi. 3:12. Het is wel opmerkelijk dat de tekst in Micha geen aanwijzingen bevat m.b.t. de tijd van Hizkia. Blijkbaar is de kennis omtrent de tijd van ontstaan in de traditie bewaard gebleven.

* Met dank aan Dick Dreschler en Bas Luiten voor de herziening en verbetering van de Nederlandse tekst van deze studie.

over de verwoesting van de tempel in Jeruzalem willen bepalen. Het lijkt wel of de traditie, de overeenkomst van de profetische boodschap met die van de vroegere profeten, een zwaarwegend argument is voor de erkenning van de legitimiteit van de profetie.

De mannen Gods waren zich bewust van een lijn in de profetische traditie door de tijden heen. Daarnaast vindt men ook enkele verwijzingen naar de relatie tussen profeten en hun collega's uit dezelfde tijd. Opvallend is dat zulke verwijzingen meestal voorkomen in beschrijvingen van profetische conflicten.³ Zo citeert bijvoorbeeld Jeremia zijn tegenstanders in zijn eigen profetieën; het conflict met de tegenstanders inspireert in zekere zin zijn eigen boodschap. Een opmerkelijke uitzondering is Jeremia 26:20. Daar lezen wij over Uria, dat hij „profeteerde tegen deze stad en tegen dit land *geheel zoals Jeremia*”.

Wel is het opvallend dat in de verdediging van het goddelijke karakter van het profetische woord er nauwelijks expliciet nadruk wordt gelegd op het belang van de *communis opinio* van de 'ware' profeten. De profeten worden eerder als eenzame strijders voorgesteld, terwijl hun tegenstanders meestal optreden als een groep met een gemeenschappelijke visie.⁴ Aan de andere kant was, volgens de beschrijvingen van profetische conflicten, de overeenstemming van de boodschap met die van andere profeten op sociaal niveau wel een belangrijk argument in het proces van de erkenning en legitimatie van de profetie (1 Kon. 22). Hoe onafhankelijk waren de profeten eigenlijk?

Naast de sporadische expliciete verwijzingen naar de receptie van de profetie door andere profeten in een latere tijd zijn er een aantal indirecte bewijzen met betrekking tot het onderlinge verband tussen de profetische teksten. Het doel van deze bijdrage is om de aanwezigheid en functie van de traditie te onderzoeken binnen de zogenaamde volkenprofetieën; dat wil zeggen: profetieën die gaan over de vreemde volken rondom Israël. De vraag is in hoeverre de profeten zich van andere volkenprofetieën bewust waren, hoe die traditie in hun eigen boodschap een rol speelde, en hoe die traditie zich tot de nieuwe context verhoudt. Omdat het materiaal dat ons in dit opzicht ter beschik-

³ Zie bijv. Jer. 23:9-40; 29:8v.; 37:19; Ez. 13:1-23; Mi. 3:5. Vgl. Jer. 7:25; 25:4; 35:15; Am. 2:11 over profeten in het verleden.

⁴ Zie bijv. Jer. 23:13; 27:9; Mi. 3:5; Sef. 3:4; etc. Anders Hos. 4:5; Jer. 23:11; Jer. 28. In zekere zin mag men ook over traditie binnen de 'valse' profetie spreken. De boodschap van de 'valse' profeten wordt meestal als heilsprefetie getypeerd. Heilsprefetie was de algemene vorm van cultische profetie in de oudheid. Chananja (Jer. 28) was verbonden aan deze traditie van cultische heilsprefetie.

king staat omvangrijk is, moet ik mij beperken tot een selectie van enkele belangrijke voorbeelden. Tegelijkertijd vind ik het van belang het onderwerp zo breed mogelijk aan te pakken. Zo wordt namelijk het gevaar vermeden dat de invloed van de traditie op de boodschap van de profeten alleen als een beperkt verschijnsel wordt gezien.

2 PROFETIE EN TRADITIE. IMPLICIETE AANWIJZINGEN

Profetie over de volken is als zodanig een *vorm* van profeteren die met uitzondering van Hosea in elk profetisch boek terug te vinden is. In zoverre zou men in dit verband al van iets als een traditie kunnen spreken. In deze bijdrage wordt in de eerste plaats de vraag aan de orde gesteld of er overeenkomsten zijn in de manier waarop één bepaald volk bij verschillende profeten getekend wordt. Zijn er aanwijzingen voor een onderling verband tussen die verschillende profetieën over hetzelfde volk? In de tweede plaats wordt er aandacht gevraagd voor de manier waarop bepaalde motieven van een profetie worden opgenomen in een godsspraak die aan een ander volk geadresseerd wordt. Welke hermeneutische regels spelen hierbij een rol?

De vraag naar de relatie tussen profetische teksten is bijzonder relevant wanneer woordconstructies of zelfs hele zinnen van een bepaalde tekst min of meer letterlijk overeenkomen met die van een andere tekst.⁵ Dit verschijnsel treedt vaak op in het boek Jeremia, maar in een geringere mate is het ook bekend uit andere profetenboeken.

In Jeremia 25 vindt men een opsomming van de volken waartegen de volkenprofetieën in Jeremia 46-51 gericht zijn. Al die volken worden hier tegelijk aangesproken. De eerste woorden van de tot hen gemeenschappelijk gerichte godsspraak, die ook als een soort inleiding op de volkenprofetieën verderop in het boek mag worden beschouwd, zijn ontleend aan het begin van de volkenprofetieën van Amos, de collectie die – zoals wij zullen zien – een belangrijke rol speelde in de compositie van een aantal profetieën in Jeremia 46-51.

Amos 1:26⁶
De HERE brult uit Sion en uit
Jeruzalem verheft Hij zijn stem
verheft Hij zijn stem.

Jeremia 25:30
De HERE brult uit den hoge en uit
zijn heilige woning verheft Hij
zijn stem.

⁵ Zie voor een recent overzicht van het onderzoek op dit gebied: R.L. Schultz, *In Search for Quotation. Verbal Parallels in the Prophets*, Sheffield 1999.

2.1 Egypte

Dat het boek van Jeremia gedachten ontleent aan de profetieën van Amos wordt reeds geïllustreerd door de eerste volkenprofetie van Jeremia, over Egypte. Jeremia 46:6 bevat enkele zinspelingen op Amos 2:14v. Het citaat is niet letterlijk, maar de overeenkomsten in woordgebruik zijn duidelijk zichtbaar (in de Hebreeuwse tekst nog meer dan in een vertaling).

Amos 2:14

Dan zal aan de snelle de vlucht afgesneden zijn, de sterke zal zal zijn kracht niet kunnen ontplooiën en de krijgsheld zal er het leven niet afbrengen.

Jeremia 46:6

De snelle kan niet ontvluchten en de held niet ontkomen: in het noorden, aan de rivier de Eufraat, zijn zij gestruikeld en gevallen.

Deze verzen komen inhoudelijk eveneens overeen met Amos 9:1. Deze overeenkomst is van belang, omdat verderop in Amos 9 het beeld van de oprijzende en inzinkende rivier van Egypte gebruikt wordt, wat weer veel lijkt op Jeremia 46:7.⁷

Het is opvallend dat een tekst die in Amos oorspronkelijk tot Israël gericht werd, later terugkeert in een profetie geadresseerd aan Egypte. Jeremia past de profetie toe op een heel andere historische situatie, waarbij het onheil dat over de Egyptenaren komt in de strijd tegen de Babyloniërs bij de Eufraat hetzelfde is als het oordeel dat door Amos aan het tienstammenrijk werd verkondigd.⁸

2.2 Moab

Vergelijkt men de profetie over Moab in Jeremia 48 met Jesaja 15-16, dan valt op dat de twee teksten in niet minder dan tien verzen overeen-

⁶ Deze tekst wordt ook geciteerd in Joël 3:16 (MT 4:16), in een vergelijkbare context over de volken.

⁷ Huddleston stelt dat de metafoor van Jer. 46:7 in Mesopotamië zijn oorsprong heeft; zie J.R. Huddleston, „Who is This That Rises Like the Nile?” *Some Egyptian Texts on the Inundation and a Prophetic Trope*, in: A.B. Beck e.a. (eds.), *Fortunate the Eyes That See (= Festschrift D.N. Freedman)*, Grand Rapids 1995, 338-363, m.n. 360-363. Zowel de samenhang met Am. 9:5 als de context van Jer. 46:7 maken dit voorstel erg onwaarschijnlijk.

⁸ In Jer. 46:10 vindt men ook het motief van de dag van de wraak van Jahwe dat later terugkeert in een profetie tegen Babel in Jer. 51:6. Het beeld van het offer (*zevach ladonaaj*), genoemd in Jer. 46:10, is eveneens te vinden in Sef. 1:7v. in een toespraak gericht aan Israël en in een profetie over Edom in Jes. 34:6,8.

komsten vertonen. Deze overeenkomsten zijn nog veel sterker dan de zojuist genoemde voorbeelden van punten van overeenstemming in profetieën over Egypte.⁹ Daarnaast vindt men in Jeremia 48 enkele parallellen met andere verzen uit de Bijbel.¹⁰ Uiteraard kan dit verschijnsel op verschillende manieren verklaard worden. Allereerst is het niet noodzakelijk een directe invloed van de ene tekst op de andere te veronderstellen. Bright neemt dan ook aan dat de tekst in Jeremia niet onder de directe invloed van de Jesajaanse versie staat, maar dat de profetie tegen Moab in beide boeken een selectie biedt van bekende Moablieders uit Israël, die door het werk van de leerlingen van Jeremia en Jesaja een plaats gekregen hebben in de twee profetenboeken.¹¹ Aan de andere kant is Blenkinsopp van mening dat Jesaja de secundaire tekst biedt en dat Jeremia de oorspronkelijke korte tekstblokken heeft bewaard.¹²

Toch denken de meeste exegeten dat de Jeremiaanse tekst direct op Jesaja teruggaat.¹³ Weliswaar is in de Hebreeuwse tekst van Jeremia een oud lied, bekend uit Numeri 21, verwerkt. Maar dat betekent niet dat de gedeelten die met Jesaja overeenkomen niet aan Jesaja ontleend maar uit een andere, oudere bron afkomstig zouden zijn. Of de kern van Jesaja 15 en 16 ook zo'n oud lied is, kan niet met zekerheid wor-

⁹ Vgl. Jer. 48:5 | Jes. 15:5b; Jer. 48:29 | Jes. 16:6; Jer. 48:31 | Jes. 16:7; Jer. 48:32a.d | Jes. 16:9; Jer. 48:32 | Jes. 16:8; Jer. 48:33 | Jes. 16:10; Jer. 48:34a.b | Jes. 15:4a.b en 15:5; Jer. 48:34d | Jes. 15:6; Jer. 48:36 | Jes. 16:11 (15:5); Jer. 48:37 | Jes. 15:5c en 15:6.

¹⁰ Jer. 48:45v. stemt overeen met Num. 21:28v., verzen uit een oud lied over Moab. Deze verzen ontbreken in de Griekse tekst van Jeremia. Merkwaardig zijn ook de parallellen tussen Jer. 48:43v. en Jes. 24:17v., waarschijnlijk ook weer een lied (vgl. Jes. 24:16).

¹¹ J. Bright, *Jeremiah* (in The Anchor Bible), New York 1965, 322; voor Jes. 16:6-12 ook reeds O. Procksch, *Jesaja I* (in KAT), Leipzig 1930, 222v. Vgl. ook Gray, die beweert dat de auteur van Jer. 48 niet bekend was met Jes. 15:7b-16:6 en 16:12; zie G.B. Gray, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Isaiah* (in The International Critical Commentary), Edinburgh 1912, 271v.

¹² J. Blenkinsopp, *Isaiah 1-39* (in The Anchor Bible), New York 2000, 297v.

¹³ Bijv. P. Volz, *Der Prophet Jeremia* (in KAT), Leipzig 1928, 387; B. Huwlyer, *Jeremia und die Völker*, Tübingen 1997, 187; Schultz, *In Search for Quotation*, 307-329. Volgens Wildberger citeert Jeremia wel uit Jesaja, maar uit een andere versie dan degene die wij vandaag kennen; zie H. Wildberger, *Jesaja* (in BKAT), Neukirchen-Vluyn 1972, 605.

den gezegd.¹⁴ Als dat al het geval is, dan heeft dat oude lied toch in Jesaja reeds de vorm van een profetie gekregen. Want in Jesaja wordt het directe ingrijpen van Jahwe nadrukkelijk vermeld, wat je niet zou verwachten in een oud lied. In Jesaja 15:9 zegt Jahwe namelijk dat Hij onheil over Dimon zal brengen. De ‘ik’ die hier aan het woord is, is niet meer de klager die zich uitsprak in het oude gedicht, maar degene die de gebeurtenissen coördineert.¹⁵

Aan de andere kant treffen wij in de tekst van Jeremia, in een nog sterkere mate dan bij Jesaja, typisch profetische elementen aan die niet kunnen stammen uit het oorspronkelijke klaaglied. Jahwe is duidelijk aanwezig als actief deelnemer in het lot van Moab, in verzen waarin een dergelijk profetisch element oorspronkelijk beslist niet aanwezig geweest kan zijn. Zo is Jesaja 16:6 in Jeremia 48:30 verder uitgebouwd:

Jesaja 16:6

Wij hebben gehoord van de trots van Moab, dat zeer trots is, van zijn hoogmoed, zijn trots en zijn overmoed (*‘evrato*), zijn ijdel gezwets (*lo keen baddav*).

Jeremia 48:29

Wij hebben van Moabs trots gehoord – zeer hoogmoedig is het! – van zijn hoogheid, zijn trots, zijn hoogmoed en zijn hooghartigheid.

Jeremia 48:30

Ik ken, luidt het woord des HEREN, zijn overmoed (*‘evrato*) en zijn onbehoorlijke taal (*lo keen baddav*); zij doen wat niet behoorlijk is.

Belangrijk is dat voor Jeremia 48:33 de *profetische* formulering van de *Vorlage* (Jes. 16:10) bekend is en niet de neutrale vorm van een klaaglied. Dat zou inderdaad een opvallend toeval zijn, tenzij er een direct

¹⁴ Hitzig veronderstelt dat het oude godswoord een profetie was van Jona ben Amittai uit de tijd van Jeroboam II (2 Kon. 14:25), en vele anderen delen de idee van een oud gedicht (vgl. Procksch, *Jesaja*, 208), maar dat blijft speculatief. In ieder geval is de gedachte van Blenkinsopp, dat het lied oorspronkelijk een klacht over een natuurcatastrofe zou zijn, niet te bewijzen. Het motief van een catastrofe in de natuur kan ook daar worden gebruikt, waar sprake is van verwoesting door een vijand (zie Jes. 19:4-10; Hab 3:17; zie in Jes. 15v. zelf ook 15:4, ‘Moabs *gewapenden*’, en 16:8v.).

¹⁵ Zie ook Jes. 16:10. Dat de ‘oorspronkelijke’ versie in Jesaja een zuiver klaaglied is geweest (Wildberger, *Jesaja*, 605) kan niet worden bewezen.

verband tussen de twee teksten is. Dat voor de auteur van Jeremia de Moabprofetie van Jesaja de grondtekst was, wordt vooral duidelijk uit de onderstaande voorbeelden:

Jesaja 16:12

En wanneer Moab verschijnt, zich aftobt op de hoogte en naar zijn heiligdom komt om te bidden, dan zal het niets vermogen.

Jeremia 48:35

Zo maak *Ik* bij Moab, luidt het woord des HEREN, een einde aan hem die een hoogte bestijgt en voor zijn god offers ontsteekt.

Jesaja 16:12 kan in principe al een profetische herformulering zijn van Jesaja 15:2 dat de toekomst van Moab beschrijft.¹⁶ Maar de invloed van Jesaja 16:12 op Jeremia 48:35 is duidelijk. De uitdrukking „luidt het woord des HEREN” in de Jeremiaanse tekst is vaak een toevoeging aan een *citaat* uit een vroegere tekst.¹⁷ Op de rol van Jahwe wordt in de tekst van Jeremia 48:35 extra nadruk gelegd.

Het springt niet in het oog bij een eerste lezing, maar het is wel waarschijnlijk dat ook Jeremia 48:28 onder invloed staat van Jesaja 16:1v.¹⁸ Beide teksten gaan over de vluchtelingen van Moab, in beide teksten wordt het beeld van een vogel gebruikt en in beide teksten wordt gesproken over de rots (*sèla'*) als het toevluchtsoord voor de rest van Moab, een aanduiding van het berggebied ten zuiden van Moab.

Het is dus duidelijk aanwijsbaar, dat de tekst van Jeremia direct

¹⁶ Zie ook B.C. Jones, *Howling over Moab. Irony and Rhetoric in Isaiah 15-16*, Atlanta 1996, 101v.

¹⁷ Zo ook in de citaten uit Jes. 24:17v. in Jer. 48:43v., waar in de secundaire tekst in Jeremia „luidt het woord des HEREN” is toegevoegd, evenals de voor Jeremia typerende formulering „het jaar zijner bezoeking”, die weer afwezig is in Jesaja (contra Huwyler, *Jeremia*, 176).

¹⁸ Gray (zoals vele anderen) veronderstelt dat de auteur van Jer. 48 gebruik heeft gemaakt van een tekst waarin Jes. 15:7b-16:5 en 16:12 nog niet voorkwamen (*Isaiah*, 271; Wildberger, *Jesaja*, 606). König en Jones wijzen echter op de overeenkomsten tussen die verzen en Jer. 48:28 (E. König, *Das Buch Jesaja*, Gütersloh 1926, 190; Jones, *Howling*, 99-101). Overigens kan i.v.m. Gray's visie opgemerkt worden, dat het ontbreken van citaten van bepaalde verzen uit Jes. 15 en 16 in Jer. 48 nog geen positief argument vormt voor de stelling dat deze verzen oorspronkelijk niet in de Vorlage stonden die Jeremia gebruikt heeft (zie Jes. 15:1v., die ook niet worden geciteerd). Het weglaten van bepaalde verzen kan ook als een intentionele ingreep verklaard worden.

op Jesaja teruggaat¹⁹ en niet andersom. De gedachte dat in beide teksten een derde tekst verder uitgebouwd wordt, blijkt onjuist te zijn. Daarnaast is echter duidelijk, dat in de tekst van Jeremia een aantal interpretaties toegevoegd zijn die karakteristiek zijn voor het boek Jeremia. Er is geen sprake meer van Israël als toevluchtsoord, omdat Moabs houding tegenover het volk van God nu anders is (Jer. 48:26v.,42) en omdat het in zijn rijkdom roemde (Jer. 48:7). De vijand die in Jesaja helemaal ontbreekt, krijgt hier de bekende naam van ‘verwoester’ (*sjodeed*; Jer. 48:8,18,32). Voor Jeremia is de onderbouwing van het onheil belangrijk. Dat kan een reden zijn waarom de auteur de meer positieve gedeelten uit Jesaja heeft weggelaten.²⁰

De Moabprofetie van Sefanja is veel geringer van omvang en mede daardoor is het vergelijkingsmateriaal hier beperkter. Toch vinden wij in Sefanja 2:8 en 10 enkele uitdrukkingen die duidelijk herinneren aan de bekende verzen Jeremia 48:29 | Jesaja 16:6 (nl. ‘ik heb gehoord’, ‘smaden’ en ‘hoogmoed’). Dit wijst op een bepaald verband tussen deze passages.

2.3 Ammon

De profetie tegen Ammon in Jeremia 49:1-6 vertoont op meerdere punten samenhang met Amos 1:13-15. Jeremia 49:1 verwijst net als Amos 1:13 naar de uitbreiding van het gebied van de Ammonieten en de overname van het Israëlietische Gad/Gilead. De ‘dag van de strijd’ (Am. 1:14) wordt bij Jeremia een toekomstige dag; dan zal het lot van de volken veranderd worden en „zal Israël hen in bezit nemen, die het in bezit genomen hadden”. Op een gemeenschappelijke achtergrond wijst eveneens een uitdrukking als ‘krijgsgeschreeuw’ in Amos 1:14 en Jeremia 49:2. Ook de beschrijving van het oordeel in de vorm van het ontsteken van vuur in Jeremia 49:2 is aan Amos 1:14 ontleend.²¹ De overeenkomst tussen Amos 1:15 en Jeremia 49:3 springt onmiddellijk in het oog:

¹⁹ De veronderstelling van een directe invloed van Jesaja geeft ook antwoord op enkele technische vragen van de overlevering. Huwylers bespreekt de mogelijkheid dat de verschillen tussen Jesaja en Jeremia terug zouden gaan op mondelinge overlevering (Huwylers, *Jeremia*, 188). Het feit dat de auteur van Jer. 48 bekend was met de *opzet* van Jes. 15-16 sluit een dergelijke visie uit. Waarschijnlijker is dat de veranderingen weloverwogen en opzettelijk hebben plaatsgevonden. De tekst van Jesaja was de auteur tot in de details bekend.

²⁰ Voor degene die Jes. 16:13v. aan de profetie over Moab heeft toegevoegd, was het voorafgaande godswoord waarschijnlijk ook niet onheilspellend (genoeg) (vgl. „maar nu”).

²¹ In beide teksten wordt in het Hebreeuws het werkwoord *yaatsat* gebruikt.

Amos 1:15 en hun koning zal in ballingschap gaan, hij samen met zijn vorsten	Jeremia 49:3 want Milkom ²² zal in ballingschap gaan, zijn priesters en vorsten tezamen
--	---

Het oorspronkelijke ‘hun koning’ wordt in Jeremia 49 gelezen als ‘Milkom’, wat in de Hebreeuwse tekst alleen een verandering in de pas later toegevoegde klinkers en niet in de vanouds overgeleverde medeklinkers vereist. Het feit dat dit woord in Jeremia van andere klinkers is voorzien, kan de hypothese ondersteunen dat deze profeet de tekst niet in een mondelinge, maar in een schriftelijke vorm heeft gekend. Naast verwijzingen naar Amos treffen wij in Jeremia 49 ook enkele verwijzingen naar parallellen in de profetieën van Jeremia zelf aan.²³ Verder zien wij dat in Jeremia’s profetie tegen Ammon aan de oorspronkelijke, met Amos overeenstemmende, motivatie van het oordeel in vers 1 een andere motivatie wordt toegevoegd in vers 4. Deze verschuiving in de motivatie hoeft niet te impliceren dat de Ammon-profetie in Jeremia 49 het werk is van meer dan één auteur, aangezien zij met evenveel recht verklaard kan worden door aan te nemen dat één auteur aan verschillende teksten (nl. uit Amos en Jesaja) elementen ontleend heeft.

Het is interessant ook deze profetie met de bekende profetie tegen Moab en Ammon van Sefanja te vergelijken. Het lijkt er op dat Sefanja 2 de hoofdmotieven van de profetieën tegen Moab en Ammon uit Jeremia 48-49 in één godswoord kort heeft weergegeven. Ik verwees al naar de overeenkomsten tussen Sefanja 2:8-11 en de profetie tegen Moab in Jeremia 48. Sefanja veroordeelt de smaad van Moab maar ook „het gehoon van de Ammonieten waarmee (...) zij zich verhieven tegen hun” (= Israëls) „gebied”. Het eerste motief was een onderdeel van de profetie tegen Moab in Jeremia 48, terwijl we het tweede tegenkomen in Jeremia 49:1-6. Ook is het interessant te merken dat de belofte aan Israël uit Jeremia 49:2 terugkeert in de profetie over Moab en Ammon in Sefanja 2:9:

²² De Masoretische vocalisatie *malkaam* ‘hun koning’ is waarschijnlijk fout (zie alle oude vertalingen en Jer. 48:7).

²³ Vgl. Jer. 49:4 | 48:7 en 9:23; Jer. 49:5 | Jer. 48:43 en 49:32.

Jeremia 49:2
dan zal Israël hen in bezit nemen,
die het in bezit genomen hadden

Sefanja 2:9
het overblijfsel van mijn volk zal
hen plunderen en de rest van mijn
volk hen erfelijk bezitten

Wel ligt de nadruk bij Jeremia ergens anders dan bij Sefanja.²⁴

2.4 Edom

Overeenkomsten blijken eveneens duidelijk aanwezig te zijn, als we de profetie over Edom in Jeremia 49 vergelijken met het boek Obadja.²⁵ De onderlinge verhouding tussen de beide profetieën, Jeremia 49 en Obadja, ligt in dit geval echter ingewikkelder dan bij de hierboven besproken voorbeelden.²⁶

Er zijn wetenschappers die beweren dat Obadja uit Jeremia citeert. B. Dicou heeft hieraan een uitgebreide studie gewijd.²⁷ Hij stelt dat de woordenschat van de parallelle teksten op een Jeremiaanse afkomst zou wijzen. Maar zijn argumenten zijn zowel inhoudelijk als metho-

²⁴ Tegenover de algemene opvatting dat Jer. 49:2 later is ingevoegd, pleit Huwyler voor de originaliteit van vs. 2b op grond van de duidelijke overeenstemming tussen motivatie en gevolg in de profetie. Anderzijds beschouwt hij zowel vs. 1 als vs. 2b als deuteronomistische toevoegingen tot de oorspronkelijke verzen 2a en 3-5 (Huwyler, *Jeremia*, 197-199). Zijn visie op originele en secundaire elementen lijkt mij niet waarschijnlijk in het licht van wat boven gezegd werd over de Amos-citaten in Jer. 49:1-6. Deze citaten zijn namelijk te vinden in zowel vs. 1 als in vs. 2a en 3. Hoe het ook zij, de auteur van Sef. 2:8-11 lijkt met Jer. 49:2b rekening te hebben willen houden.

²⁵ Jer. 49:7 | Ob. 1a; Jer. 49:9 | Ob. 5; Jer. 49:10a | Ob. 6; Jer. 49:14 | Ob. 1; Jer. 49:15 | Ob. 2; Jer. 49:16 | Ob. 3,4. Daarnaast komen een aantal verzen uit Jer. 49 ook voor in de Babelprofetie van Jeremia; zie Jer. 49:17 | Jer. 50:13b; Jer. 49:18 | Jer. 50:40; Jer. 49:19-21 | Jer. 50:44-46.

²⁶ Vgl. de opsomming van verschillende visies in J. Wehrle, *Prophetie und Textanalyse. Die Komposition Obadja 1-21 interpretiert auf der Basis textlinguistischer und semiotischer Konzeptionen*, Sankt Ottilien 1987, 12v.

²⁷ Zie B. Dicou, *Edom, Israel's Brother and Antagonist. The Role of Edom in Biblical Prophecy and Story*, Sheffield 1994. Deze visie is in principe gevolgd door P.R. Raabe, *Obadiah* (in *The Anchor Bible*), New York, 1996, 22vv, en J. Renkema, *Obadja* (in *COT*), Kampen, 2000, 31.

disch aanvechtbaar.²⁸ Dicou meent dat de originele profetie van Jeremia uit Jeremia 49:9-10a,14-16 bestond. Maar daardoor ontstaat het probleem dat de tekst in die vorm en volgorde op geen enkele manier een zelfstandige profetie kan zijn, wat hij zelf ook inziet. Zijn betoog loopt uit op de opvallende conclusie dat Obadja de juiste volgorde van de profetie heeft bewaard.²⁹ Dit is vreemd, aangezien hij eerst overal voor de prioriteit van de Jeremiaanse tekst pleitte. Hij legt niet uit waarom de verzen in Jeremia dan verplaatst werden en hoe Obadja achter de juiste volgorde kwam, wanneer hij te maken had met een profetie die al een redactie had ondergaan – zoals Dicou beweert. Deze merkwaardige sprongen in zijn betoog tonen eerder aan dat het problematisch is de prioriteit van de Jeremiaanse tekst ten opzichte van Obadja 1-7 te handhaven.³⁰

Aan de andere kant kunnen wij er ook niet zomaar van uitgaan dat de tekst van Jeremia afhankelijk is van die van Obadja. Toch zijn hier een aantal argumenten voor aan te voeren. Overal waar een oudere profetie in een ander godswoord is opgenomen, wordt de oudere profetie midden in het andere godswoord geplaatst, niet aan het begin daarvan. De profeet kadert een eerder godswoord in in zijn eigen profetie.

²⁸ Dit is onder meer toe te schrijven aan het geïsoleerde karakter van zijn onderzoek naar het verschijnsel van intertekstualiteit in Jeremia. In zijn streven om de prioriteit van de Jeremiaanse traditie te bewijzen komt Dicou nogal eens tot speculatieve conclusies. Naar zijn idee verwijst de niet-letterlijke overname van sommige teksten uit Jeremia naar het secundaire karakter van deze teksten binnen het boek Jeremia (*Edom*, 92). Hij veronderstelt dus, dat Obadja kon onderscheiden tussen primaire en secundaire teksten in zijn Vorlage en dat hij duidelijk een andere methode heeft toegepast bij secundaire citaten (*Edom*, 101v.). Nog problematischer zijn de inconsistenties binnen het schema van Dicou. Hij beweert dat de afwezigheid van de verzen 8 en 10b-13 van Jeremia 49 in Obadja is te verklaren doordat Obadja de teksten niet heeft gekend (*Edom*, 93). Eerder schreef hij echter deze verzen aan dezelfde uitbreidingsfase toe als die waarin Jer. 49:7,12v. werden toegevoegd, terwijl Dicou van de laatst genoemde verzen veronderstelt dat die Obadja *wel* bekend waren (*Edom*, 68v., 92, 98, 102v.).

²⁹ Dicou, *Edom*, 94.

³⁰ Huwyler lijkt eveneens de prioriteit van Jeremia aan te nemen. Ook hij bewijst echter de prioriteit van de Jeremiaanse tekst niet, maar alleen dat deze profetie wel in een Jeremiaanse context past (*Jeremia*, 222; ook Dicou, *Edom*, 58-70, Raabe, *Obadiah*, 22). Maar van vele citaten in Jeremia kan beweerd worden dat die goed in de context van Jeremia passen. Verder zou je, in de lijn van Huwyler doorredenerend, moeten laten zien dat de profetie tegen Edom minder goed past in de context van Obadja. Maar dat gebeurt evenmin.

Obadja zou hier een uitzondering op zijn. Dat Jeremia soms de oorspronkelijke volgorde van een reeds bestaande profetie loslaat en die profetie in twee verschillende gedeelten van zijn eigen compositie verwerkt, is ons reeds gebleken bij de bespreking van de profetie tegen Moab in Jeremia 48. Verder is er een duidelijk verband tussen 49:10 en 49:16. In beide teksten wordt Edom beschreven als degene die in de hoogten woont, in de schuilplaatsen van de rotsen. Bij Obadja volgt op dit motief een passage over de blootlegging van de schuilplaats en dat geeft, anders dan bij Jeremia, een heel compleet beeld (zie Ob. 3v.).

Een ander argument voor de prioriteit van de tekst van Obadja is het verschil in betekenis tussen de volgende verwante versregels uit Obadja 5 en Jeremia 49:9:

Jeremia 49:9

Als wijnlezers tot u gekomen waren, zouden zij geen nalezing overgelaten hebben.

Obadja 5

Indien druivenlezers tot u kwamen, zouden zij geen nalezingen overlaten?

Wat in Jeremia in de vorm van een stelling verkondigd wordt, wordt bij Obadja als een retorische vraag geformuleerd. En dat is hoogstwaarschijnlijk de meest oorspronkelijke vorm van de tekst. Druivenlezers zouden nalezingen overlaten en dieven zouden alleen stelen zoveel ze nodig hadden, maar Esau wordt helemaal doorzocht, blootgelegd en verwoest.

In Obadja is de vijand niet met één volk te identificeren, maar zijn het de bondgenoten van Edom die tegen hem opstaan (Ob. 7).³¹ Dat komt overeen met vers 1, waar de bode tot *verschillende* volken, de bondgenoten van Edom, wordt gestuurd om die op te roepen tegen Edom op te trekken.³² Dat Obadja voor de verzen 1-7 de primaire tekst biedt, lijkt zeer waarschijnlijk.

³¹ De tekst komt gedeeltelijk overeen met Jer. 38:22 en lijkt een bekende spreuk te zijn geweest, wat ook gesuggereerd wordt doordat de profeet hem in de mond van andere mensen plaatst (zie ook Jer. 20:10). Ik zie in die overeenkomst geen reden om een directe invloed van de Jeremiaanse tekst op Obadja te veronderstellen (zoals Raabe, *Obadiah*, 30, doet).

³² Sommigen denken hier aan de Arabische stammen; vgl. H.W. Wolff, *Dodekapropheton* (in BKAT). Band 3: *Obadja und Jona*, Neukirchen-Vluyn 1977, 33; Wehrle, *Prophetie*, 257. Raabe, *Obadiah*, 157, identificeert de bondgenoten met de Babyloniërs. Behalve dat deze conclusie bij hem afhankelijk is van de datering van het boek, blijft er de vraag of zo'n identificatie mogelijk is.

De parallelle teksten zijn poëtisch soms duidelijk anders gestructureerd:

Jeremia 49:16

al maakt gij uw nest zo hoog als de gier, Ik zal u vandaar neerhalen, [luit het woord des HEREN].

Obadja 4

Al zoudt gij uw nest zo hoog bouwen als de gier, ja, al was het geplaatst tussen de sterren, vandaar zal Ik u neerhalen, [luit het woord des HEREN].

Jeremia 49:9

Als wijnlezers tot u gekomen waren, zouden zij geen nalezing overgelaten hebben; of dieven in de nacht, zij zouden schade gedaan hebben, zoveel hun genoeg was.

Obadja 5

Indien er dieven tot u kwamen, of nachtelijke rovers – [hoe wordt gij verdelgd!] zouden zij niet stelen zoveel hun genoeg was?

Een ander voorbeeld van een parallel waarin de structuur verschilt, is te vinden in Jeremia 49:14 en Obadja 1. Jeremia 49:14 bevat een extra werkwoord dat voor een afzonderlijke versregel zorgt:

Jeremia 49:14

Een tijding heb ik van de HERE gehoord, een bode is onder de volken gezonden: Verzamelt u, rukt ertegen op en maakt u op tot de strijd!

Obadja 1

Een tijding hebben wij van de HERE gehoord, een bode is onder de volken gezonden: komt, laat ons daartegen optrekken ten strijde.

Obadja 1 wordt in Jeremia 49:14 verder uitgebouwd.³³ Het gaat hier ook formeel gezien om meer dan alleen kopiëren. Ook de literaire vorm van de citaten is aangepast, met opzet veranderd.³⁴

De taal die in deze profetie wordt gebruikt voor de beschrijving van de hoogmoed van Edom komt een aantal keren voor in andere profetieën.³⁵ Belangrijk is in dit verband vooral de profetie van Bileam

³³ Het argument van Renkema dat Obadja alleen te verstaan is „als een concentratie van de tekst van Jeremia” (*Obadja*, 108), omdat Obadja minder klemtoon legt op de oproep van de volken, vind ik niet erg overtuigend.

³⁴ Vgl. Dicou, *Edom*, 67 en Raabe, *Obadiah*, 31 contra Wolff, *Dodekapropheton*, Band 3, 21, en Huwylar, *Jeremia*, 218.

³⁵ Vgl. Hab 2:9 (het nest in de hoogte) over Babylon zoals ook in Jes. 14:13.

over de Kenieten in Numeri 24:21-22a: „Vast is uw woning, gesteld op de rots is uw nest, nochtans zal Kaïn tot verwoesting zijn.”

Het is niet uit te sluiten dat het beeld van een nest op de rots zijn oorsprong heeft in deze profetie. De profetie van Bileam wordt vaak met de term *masjaal*, ‘gelijkenis’, aangeduid. De beelden die in deze korte profetieën gebruikt worden, hebben symbolische betekenis. Waarschijnlijk is dan ook het ‘nest’ (*qeen*) als een symbolische verwijzing naar de Kenieten/Kaïn (*qeen/qayin*) op te vatten. Ook de ‘rots’ (*sèla’*) verwijst metaforisch naar het gebergte en de stad Sela ten zuiden van Juda, die in latere teksten verbonden worden met het land Edom. Omdat geografisch gezien de Kenieten makkelijk met de Edomieten kunnen worden geïdentificeerd, lijkt de opname van deze beeldspraak in een profetie over Edom zeer waarschijnlijk.³⁶

2.5 *Babylon*

Een vergelijking tussen de profetieën over Babylon in Jeremia 50 en Jesaja 13 en 21 levert eveneens indrukwekkende resultaten op. Het probleem van de prioriteit van deze teksten heeft ook in dit geval geleid tot verschillende conclusies. In afwijking van de meeste auteurs stelt Erlandsson in zijn studie van Jesaja 13-14, dat deze profetie werkelijk op de tijd van Jesaja teruggaat, wat impliceert dat hij voor de prioriteit van Jesaja 13 ten opzichte van Jeremia 50-51 kiest.³⁷ Anderen neigen ertoe de profetie van Jesaja 13 na die van Jeremia 50-51 te dateren en kiezen daarom voor het secundaire karakter van Jesaja 13.³⁸

³⁶ Bileams profetie over Edom bevat ook enkele overeenkomsten met het slot van het boek Obadja. Zo lezen we in Ob. 18 dat er geen overlevende zal zijn in het huis van Esau, omdat de *HERE* het heeft gezegd. Hetzelfde idee komt ook voor – en daar zou dit vers een verwijzing naar kunnen zijn – in Num. 24:19. Ook vertelt Bileam dat Edom het bezit zal zijn van zijn vijanden, d.w.z.: van Israël (vgl. Ob. 19). Zie verder Num. 24:19; Ob. 21; Am. 9:12; Jes. 11:14.

³⁷ Zie S. Erlandsson, *The Burden of Babylon. A Study of Isaiah 13:2-14:23*, Lund 1970. De verhouding tussen Jes. 13 en Jer. 50-51 wordt besproken op blz. 154-159.

³⁸ Vgl. Volz, *Jeremia*, 387; Blenkinsopp, *Isaiah*, 277v.

De belangrijkste vraag hier is niet zozeer of Jesaja 13 van Jesaja zelf afkomstig is,³⁹ maar of dit godswoord wel of niet als de inspiratiebron van Jeremia 50-51 mag worden beschouwd. Dat Jesaja 13 de oudste versie van de profetie biedt, kan worden aangenomen op grond van een aantal overwegingen. Jeremia 50-51 is een heel uitgebreide tekst waarin voor bijna elk vers van Jesaja 13 parallellen te vinden zijn.⁴⁰ Sommige verzen keren zelfs meerdere keren terug in Jeremia's profetie en zijn als het ware variaties op één thema. De meest waarschijnlijke verklaring van dit alles is, dat Jeremia 50-51 een interpreterende uitbreiding van Jesaja 13 is.⁴¹

Jesaja 13:5 en Jeremia 50:25 beschrijven de vijanden van Babel als de 'wapens van de gramschap' van Jahwe, een uitdrukking die alleen hier wordt gebruikt; oorspronkelijk hoort dit beeld waarschijnlijk thuis in het boek Jesaja dat Assur zag als 'de roede van Gods

³⁹ Erlandsson ontleent zijn argumenten vooral aan een onderzoek naar woord- en taalgebruik. We zagen al dat zo'n benadering veel vragen oproept, aangezien tegenwoordig vrij algemeen wordt aangenomen dat latere redacteuren van Jesaja of van de boeken van andere profeten de stijl van de profeet proberen te imiteren (vgl. H.G.M. Williamson, *The Book Called Isaiah. Deutero-Isaiah's Role in Composition and Redaction*, Oxford 1994). Daardoor kan niet alles wat op het origineel lijkt als authentiek worden beschouwd. Uiteraard kan Jesaja wel woorden tegen Babel hebben uitgesproken. Hij had immers veel aandacht voor de politieke ontwikkelingen op het wereldtoneel. Een Assyrische aanval op Babylonië in de tijd van Merodak-Baladan II kan ook in Israël vragen hebben opgeroepen, vooral als men aan de pogingen van Juda denkt om samen met andere staten het Assyrische juk af te schudden. Het is niet uitgesloten dat delen van Jes. 13 op Jesaja zelf teruggaan (vgl. B. Oosterhoff, 'Herinterpretatie in het Oude Testament', in: *Rondom het Woord*, jaargang 15 [1973] 111v.). Maar sommige elementen maken de datering van het godswoord in zijn huidige vorm in de tijd van Jesaja onwaarschijnlijk (bijv. de verwijzing naar de Meden als vijand van Babel en het beeld van het imperialistische Babylon, dat verondersteld is in Jes. 13:14 [over de terugkeer van de weggevoerde naties]). Vgl. D.S. Vanderhooft, *The Neo-Babylonian Empire and Babylon in the Latter Prophets*, Atlanta 1999, 124vv.

⁴⁰ Jes. 13:2 | Jer. 50:2; Jes. 13:4 | Jer. 50:22; Jes. 13:5 | Jer. 50:25; Jes. 13:5 | Jer. 50:3; Jes. 13:9 | Jer. 51:29; Jes. 13:14 | Jer. 50:16v.; Jes. 13:17 | Jer. 50:9; 51:1,11; Jes. 13:19 | Jer. 50:40; Jes. 13:20-22 | Jer. 50:39v.; Jes. 13:5,17v. | Jer. 50:42.

⁴¹ Zie ook Erlandsson, *Burden*, 157. Vgl. ook de typisch Jesajaanse term 'de Heilige van Israël' in Jer. 50:29 en 51:5.

toorn'.⁴² Deze functie van Babel in de geschiedenis van Israël wordt eveneens onderstreept in Habakuk 1:12.

Interessant is verder de beschrijving van de *vijand van Babylon*. Jeremia 50:41-43 stemt woordelijk overeen met Jeremia 6:22-24. In Jeremia 6 is Babylon waarschijnlijk zelf de vijand die optrekt tegen Sion. Het is opmerkelijk hoe in Jeremia 50 dezelfde profetie toegepast wordt op een vijand die als tegenstander *van Babylon* optreedt: 'dochter Sions' wordt door 'dochter van Babel' vervangen. De vijand van Babylon zal op dezelfde manier op hem afkomen, als hij zelf ooit als vijand optrok tegen Jeruzalem. De angst die Jeruzalem voor de Babyloniërs moest ervaren, zullen de Babyloniërs zelf ook voelen. Ooit was Babylon de vijand uit het noorden, nu is dat een aanduiding voor de tegenstanders van Babel.⁴³ De beschrijving van de tegenstander is verder geheel in overeenstemming met wat men elders in het boek Jesaja vindt.⁴⁴ Terwijl Jeremia de komende vijand in het noorden lokaliseert,⁴⁵ spreekt Jesaja over een ver land, 'van het einde der aarde'.⁴⁶

Daarnaast wordt de *angst van de geadresseerden* op een vergelijkbare manier getekend. Het beeld van een barende vrouw wordt vaker gebruikt en er bestaat niet altijd een relatie tussen de teksten die dit motief toepassen.⁴⁷ Maar in dit geval is de concentratie van parallellen

⁴² Vgl. Jes. 10:5,15; 41:15 en Jer. 51:20. Dat voor Jeremia de rol van Babylon vergelijkbaar was met die van Assyrië, blijkt uit Jer. 50:17v. (zie ook D.S. Vanderhooft, *Babylon*, 122). De analogie ten aanzien van de rol van Babel biedt ook een verklaring voor de verschillende stemmen met betrekking tot Babylon binnen het boek Jeremia. Carroll zag een onoverbrugbaar verschil tussen de ideologie van bijv. Jer. 27 en 29 enerzijds en Jer. 50 en 51 anderzijds (R.P. Carroll, *Jeremiah* [in *The Old Testament Library*], London 1986, 753). Maar de diversiteit in het beeld was blijkbaar voor Jesaja ook geen probleem (en evenmin voor Habakuk).

⁴³ Ook in Jes. 39:3 is Babylon het verre land, maar in Jes. 13:5 is het de woonplaats van zijn tegenstanders. Een vergelijkbare beschrijving is dus nog geen bewijs dat het over hetzelfde subject gaat. Vgl. bijv. Jes. 17:13 en Jer. 51:55. Vaak wordt vermoed dat Jes. 17:13 oorspronkelijk tegen de Assyriërs is uitgesproken.

⁴⁴ Vgl. Jes. 5:26-30 en Jer. 4:4vv., m.n. vs. 5, 6, 7 en 13. Zie ook Jes. 5:25 en Jer. 4:8; Jes. 5:30 en Jer. 4:23; Jes. 5:24 en Jer. 6:19. Waarschijnlijk is ook Jer. 4:30 een verwijzing naar Jes. 3:17vv. Een typisch beeld dat aan het boek Jesaja ontleend is, vinden we in Jer. 5:21 (vgl. ook 6:10). Zie voor een discussie over de afhankelijkheid van Jeremia van Jesaja in het algemeen ook W.L. Holladay, *Jeremiah* (in *Hermeneia*), Volume 2, Minneapolis 1989, 47-50. Vgl. ook Jer. 5:15vv en Deut. 28:49v.

⁴⁵ Vgl. Jer. 1:14; 4:6; 6:1,22; 13:20; 46:20; 47:2.

⁴⁶ Vgl. Jes. 5:26; 13:5 (Jes. 46:11). Zie ook Jes. 7:18; 17:12-14. Vgl. 39:3 | 2 Kon 20:14.

⁴⁷ Zie bijv. Jer. 49:24; Ps. 48:6v.; Nah. 2:10 (MT 2:11) | Joël 2:6.

op één plaats een beslissend argument voor een intertekstuele samenhang. In Jesaja 21:3 wordt heel levendig beschreven hoe de profeet *zelf* ervaart wat over Babylon zal komen. In Jesaja 13:7v. en Jeremia 50:43 (6:24) worden de gevoelens van de Chaldeeën op overeenkomstige wijze beschreven:

Jesaja 13:7v.

Daarom worden alle handen slap en elk mensenhart versmelt. Ja, zij zijn verschrikt, krampen en weeën grijpen hen aan, als een barende krimpen zij ineen; de een ziet verbijsterd de ander aan, hun gelaat staat in vlam.

Jeremia 50:43

Babels koning heeft zijn gerucht gehoord en zijn handen zijn verslapt, benauwdheid heeft hem aangegrepen, smart als een barende.

Er zijn duidelijke aanwijzingen dat Jeremia 50-51 niet alleen aan Jesaja 13 maar ook aan Jesaja 21 teksten heeft ontleend.⁴⁸ Behalve de overeenkomsten tussen Jesaja en Jeremia in hun redes over Babylon, is er ook intertekstueel verband aan te tonen tussen het beeldgebruik in andere profetenboeken. Ook in die gevallen is het opmerkelijk hoe beelden aan reeds bestaande profetieën worden ontleend en toegepast op andere hoorders dan degenen tot wie de godswwoorden oorspronkelijk gericht waren.⁴⁹

3 CONCLUSIES EN PERSPECTIEVEN

Uit een aantal voorbeelden is gebleken dat de traditie bij het formuleren van de profetische boodschap een belangrijke rol speelt. Deze conclusie heeft verschillende gevolgen voor het verstaan van het fenomeen

⁴⁸ Jes. 21:5 | Jer. 51:11; Jes. 21:6-9 | Jer. 51:12; Jes. 21:9 | Jer. 50:2; Jes. 21:10 | Jer. 50:26; 51:33. Zie voor de datering van Jes. 21: B. Uffenheimer, 'The Desert of the Sea Pronouncement (Isa 21:1-10)', in: D.P. Wright e.a. (eds.), *Pomegranates and Golden Bells* (= *Festschrift* J. Milgrom), Winona Lake 1995, 677-688; Vanderhooft, *Babylon*, 131-134; en vooral de uitvoerige discussie in A.A. Macintosh, *Isaiah XXI. A Palimpsest*, Cambridge 1980.

⁴⁹ De volgende parallellen hebben betrekking op het boek Sefanja: Jes. 13:3,6 | Sef. 1:7; Jes. 13:18 | Sef. 1:17; Jes. 13:10 | Sef. 1:15. Voor andere parallellen zie Jes. 13:6 | Joël 1:15 (zie ook Ez. 7:2.17!); Jes. 13:10 | Joël 2:10 en 4:15; Joël 2:2 | Sef. 1:15; Jer. 50:13 | Sef. 2:15; Nah. 2:9v. | Jer. 51:13; Jer. 51:58 | Hab. 2:13.

profetie, de ontwikkeling van de profetische geschriften en in een zekere zin ook voor het verstaan van de oudtestamentische canon.

Het feit dat de woorden van vroegere profeten in een nieuw godswoord worden opgenomen, betekent niet dat latere schrijvers geen eigen gedachten hadden, maar eerder dat zij met een bepaalde waardering tegen die vroegere woorden aankeken. Met andere woorden: men begon de profetische teksten niet pas na de ballingschap in een soort canon te verzamelen, alsof men op grond van de vervulling van de profetieën besloot welke wel en welke niet in zo'n verzameling zouden moeten worden opgenomen. Eerder is het citeren van de woorden van een vroegere of contemporaine profeet al het begin van het canonisatieproces, waarin het bijzondere karakter van een vroeger godswoord door een andere profeet bevestigd wordt.⁵⁰

Profetie is vaak verbonden aan één bepaalde situatie. Maar voor de profeten betekende dat blijkbaar niet, dat het woord dat Jahwe sprak alleen voor dat moment van betekenis was. Ook in latere situaties bleef zijn woord betekenis houden. Het hermeneutische kader waardoor zij zich bij het ontdekken van die betekenis lieten leiden, was niet zozeer dat van het verband tussen voorspelling en vervulling. Eerder ging het om een zekere analogie tussen de oude en de nieuwe situatie en Gods handelen daarin. Als Assyrië zijn staf opheft tegen Israël, zoals ooit Egypte deed, dan zal het op dezelfde manier als Egypte vernietigd worden (Jes. 10:24v.; ook Jes. 9:4). Wij hebben gezien hoe door de verandering van de naam van de geadresseerde de profetie 'zomaar' op iemand anders kan worden toegepast. De enige voorwaarde is dat de aangesprokene de eigenschappen van de eerste geadresseerde vertoont en dat de situatie overeenkomstig is. Zo kan in Ezechiël het verhaal van de hoge ceder op de Libanon, Assur, gebruikt worden als beeld voor het hoogmoedige Egypte (Ez. 31). Op Edom worden profetieën toegepast die oorspronkelijk tot Babel werden gericht, omdat het op dezelfde manier als Babel met Israël is omgegaan.⁵¹ Dat betekent dus dat een vergelijkbaar beeld niet altijd naar dezelfde geadresseerde of dezelfde

⁵⁰ Vgl. ook de verwijzende formule 'zoals/omdat de HERE zei' (Jer. 48:8; Joël 3:5; Ob. 18; Hab. 2:13 | Jer. 51:58b).

⁵¹ Dat dit een bewijs zou zijn voor het 'eindeloze aanpassingsvermogen' van een bepaalde tekst, zoals Carroll veronderstelt, lijkt me te ver gaan (R.P. Carroll, 'Intertextuality and the Book of Jeremiah', in: J.C. Exum; D.J.A Clines [eds.], *The New Literary Criticism and the Hebrew Bible*, Sheffield 1993, 72). Er is immers steeds sprake van een bepaald kader waarin het profetische woord kan functioneren.

situatie verwijst, een principe dat in het exegetisch onderzoek vaak buiten beschouwing gelaten wordt.⁵²

Een ander hermeneutisch principe dat de profeten toepasten, was dat zij rekenden met de verandering in de rol die een volk op het wereldtoneel speelde. Zoals Babel ooit als de vijand uit het noorden een gevaar betekende voor Israël, zal een andere vijand uit het noorden Babels eigen bestaan ruïneren. Niet alleen de inhoud van de vroegere profetie was bepalend voor de latere profetie, ook de hermeneutische regels die bij het lezen van de vroegere profetie werden toegepast hadden in zekere zin een traditioneel karakter. De profeten verschillen soms van elkaar in de manier waarop zij een bepaald beeld op verschillende geadresseerden toepassen. Maar dat een vroeger profetisch woord ook in een latere tijd betekenis heeft en dat zo'n toepassing in een secundaire tekst hermeneutisch verantwoord is, is een gedachte die de profeten met elkaar delen. Met andere woorden: inhoudelijk mogen zij ten aanzien van het resultaat van hun uitleg van elkaar verschillen, de hermeneutische *methode* blijft wel traditioneel.

De profetische citaten getuigen eveneens van de ontwikkeling van de profetische canon. Jeremia 48 veronderstelt de kennis van bepaalde heilswwoorden in de profetie van Jesaja 15-16. Wel blijft hier natuurlijk de belangrijke vraag staan, hoe men met die gevallen moet omgaan waarin gedeelten uit de Vorlage niet terugkomen in de latere profetische teksten. Kan uit het niet terugkomen van die gedeelten geconcludeerd worden dat zij latere toevoegingen in de Vorlage zijn? Ik heb een aantal voorbeelden genoemd waaruit bleek dat die conclusie onverantwoord is. De selectie van de latere auteur kan ook worden verklaard door de andere gerichtheid van zijn eigen tekst. De niet-geciteerde tekst hoeft dus geen secundair karakter te hebben.

De vele letterlijke parallellen maken de idee van *litteraire* invloed zeer waarschijnlijk. Dat betekent dat de profeten de teksten niet alleen via een mondelinge traditie hebben gekend maar ook in een schriftelijke vorm. En als men literaire afhankelijkheid veronderstelt bij profeten die ongeveer in dezelfde tijd optraden, dan betekent dat bovendien

⁵² Ogenshijnlijke 'historische' verwijzingen in dergelijke profetieën kunnen dus in feite ingegeven zijn door de taal van een vroegere profetie (vgl. de Ammonprofetie in Jer. 49 en Am. 1; contra bijv. D.L. Christensen, *Prophecy*, 226v.). De vraag naar bruikbare historische informatie moet per geval door zorgvuldige analyse beantwoord worden.

dat deze teksten al heel vroeg werden opgeschreven.⁵³ Bij sommige teksten is de literaire vorm misschien in feite de enige vorm waarin zij bestaan hebben (vgl. Jeremia 51:60). De vraag is wél interessant op welke manier de profeten toegang kregen tot vroegere literaire teksten. Het lijkt aannemelijk dat de cultus daar de meest geschikte plaats voor was. Aangezien het soms om teksten van heel verschillende profeten gaat (zoals bijv. in Jeremia), is het onwaarschijnlijk dat de latere profeten alleen met een bepaalde kring rondom een vroegere profeet in aanraking zijn gekomen. Dat betekent dat de verhouding van de profeten tot de cultus een ander beeld vertoont dan soms wordt aangenomen.⁵⁴

In het bovenstaande is ook iets gezegd over de manier waarop de profeten met de traditie omgingen. Soms is een oudere profetie aangepast aan nieuwe omstandigheden, aan nieuwe geadresseerden, aan een nieuwe historische situatie. Er is een duidelijke tendens om creatief met de traditie om te gaan (vgl. Obadja-Jeremia). Het is onjuist om de daaruit resulterende verschillen te gebruiken als bewijs voor de stelling dat de teksten niet direct met elkaar in verband stonden, of dat deze mondeling werden overgeleverd (bijv. Huwyler). Dat geldt in nog sterkere mate voor de idee dat het bij de verschillen om schrijffouten zou gaan (bijv. Wolff).⁵⁵

Het accent lag in deze bijdrage vooral op het boek Jeremia, maar

⁵³ Het idee van mondelinge overlevering van de profetieën is een tot nu toe onbewezen hypothese. Vanuit de oud-oosterse wereld krijgen wij eerder de indruk dat profetische teksten al heel vroeg werden opgeschreven en niet mondeling overgeleverd. Profetische teksten waren geen gezangen die regelmatig werden gereciteerd. Dit geldt m.n. voor de volkenprofetieën. Hun functie en tijdgebondenheid sluiten deze vorm van overlevering met grote waarschijnlijkheid uit. Vrijheid in citeren is dus geen bewijs van mondelinge overlevering. Ook de post-exilische boeken, waarbij het bestaan van een schriftelijk prototype zo goed als zeker is, geven soms vroegere godswaarden in vrije vorm weer.

⁵⁴ Zie Jer. 29:26v. voor Jeremia en de cultusprofetie.

⁵⁵ Het feit dat de profeten vrij omgaan met de citaten betekent niet dat dit als maatgevend moet worden beschouwd voor de overlevering van oude teksten in het algemeen. Vrijheid en creativiteit hangen eerder samen met het karakter van de tekst die geciteerd wordt en vooral met de functie die de tekst in zijn nieuwe context krijgt. Dit geeft juist aan dat de intentie van de auteurs meer was dan alleen kopiëren. Vgl. voor de functie van creativiteit in vergelijkbare voorbeelden in de buitenbijbelse literatuur: M.C.A. Korpel, 'Exegesis in the Works of Ilmilku of Ugarit', in: J.C. de Moor (ed.), *Intertextuality in Ugarit and Israel*, Leiden 1998, 86-111, m.n. 93-96; Schultz, *In Search for Quotation*, 116-143.

ik heb ook op een aantal andere voorbeelden gewezen. Het boek Jeremia heeft een complexe geschiedenis.⁵⁶ Daarom is het niet opvallend dat dit boek zoveel voorbeelden van intertekstuele relaties bevat. Het is in elk geval ook het boek dat op andere plaatsen vaak naar de rol van de traditie binnen de profetie verwijst.

Rest nog de vraag of men de citaten überhaupt wel mag toeschrijven aan de bekende profeten. Wildberger, Volz, Huwyler en anderen hebben de neiging om alles wat zij als een citaat herkennen als een latere toevoeging te beschouwen. Sommige passages zouden kunnen pleiten voor de visie dat de toevoeging van citaten aan een bepaalde profetie is doorgegaan ook nadat de profeet zelf klaar was met zijn werk. Te denken valt aan Jeremia 48:45v., een tekst die in het Hebreeuws is overgeleverd, maar ontbreekt in de Griekse vertaling, de Septuagint (die als getuige wordt gezien van een tekst die ouder is dan de ons bekende Hebreeuwse versie). Maar dat sluit niet uit dat de gewoonte om vroegere godswaarden in een later boek op te nemen al vroeg, bij de profeet zelf, is begonnen. In feite is een eventuele latere redactionele praktijk van toevoeging van citaten makkelijker te verklaren als wij daar precedenten van veronderstellen. Anders is het gevaar groot dat wij uitkomen bij een vorm van cirkelredenering. De enige uitweg daaruit is dat men dit soort vooroordelen opgeeft en de gegevens op zichzelf onderzoekt en waardeert.

Concluderend: een profeet was niet alleen iemand die op een bepaald punt van de geschiedenis een gezicht of een woord van Jahwe kreeg en dat woord aan een groep hoorders doorgaf (zoals vaak gedacht wordt). Een profeet was ook iemand die de actualiteit van een vroeger godswaard voor zijn eigen tijd ontdekte en het inzicht kreeg om dat onder nieuwe omstandigheden op nieuwe hoorders toe te passen. In die zin was Maleachi niet de laatste van de profeten, noch Zacharia de laatste onder de zieners.

⁵⁶ Zie Carroll, 'Intertextuality', 55-78.